

॥ श्रीजानकीजानि विजयतेतराम् ॥

श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्यकृतानन्दभाष्यविभूषिता

ईशावास्योपनिषत्

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
मुक्तिः काशीमृतानां श्रुतिसमयशिवप्रत्ययन्मन्त्रशक्तेः
यन्नामग्राह्यमन्तर्मुदितपुलकः सास्त्रनेत्रस्त्रिनेत्रः ।
साकेतेशः समस्तश्रुतिसकलशिरोऽम्यस्तमाहात्म्यभूमि-
र्भव्यायास्माकमास्तामनुपधिकरुणो भूमिजाभूषिताङ्गः ॥ १ ॥
आराध्यं ब्रह्मरुद्रादेर्जगद्धेतुं च मुक्तिदम् ।
दिव्यदेहं गुणाम्भोधिं रामं ब्रह्म समाश्रये ॥ २ ॥
सूत्रवृत्तिकृतौ नत्वा व्यासबोधायनौ मुनौ ।
श्रीमन्तं राघवानन्दाचार्यं गुरुं नमाम्यहम् ॥ ३ ॥
कुर्वे गुरुं नमस्कृत्य ज्ञानभक्तिदयानिधिम् ।
ईशावास्योपनिषदो भाष्यमानन्द—संज्ञकम् ॥ ४ ॥
ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥
ब्रह्मविद्योपदेशाय प्रवृत्तायामस्यामुपनिषदि प्रथमतः स्वतन्त्रात्मता-
दिभ्रमवन्तं संसारानलपरितप्तं तत्त्वजिज्ञासया शरणमुपागतं शिष्यं प्रति

नादृशभ्रमनिवृत्तिफलकं सर्वस्य भोक्तृभोग्यवर्गस्य परमपुरुषाधीनत्वं मुमुक्षो-
चितं वृत्तिश्च गुरुरूपदिशति-

(ईशेति) जगत्यां पृथिव्याम् इह लोके, एतस्य लोकान्तरोल्लक्ष-
णतया परलोकेऽपि यत्किञ्च चिदचिद् रूपं जगत् अन्यथाभावं प्राप्नुवत्
अस्तीत्यध्याहारः सर्वमिदम् ब्रह्मादिस्तम्भमन्तम् ईशा ईष्ट इति ईत् तेन
सर्वनियामकेन परमपुरुषेण श्रारामाख्येन वास्यम् व्याप्यम् नियाम्यमि-
तिभावः । एतेन चिदचिद् रूपस्य समस्तस्य जगतः परमात्माधीनत्व-
प्रदर्शनात् स्वातन्त्र्यभ्रमनिवृत्तिरूपदिष्टा । अत्र अचित्पदार्थस्य अन्यथा
भावः स्वरूपविकाररूपः स च भोग्यतासम्पत्तये भवति । चित्पदार्थस्य
नित्यत्वात् स्वरूपविकारो न सम्भवति, अतः तस्य अन्यथा भावः
ज्ञानसंकोचविकासादिरूपस्वभावविकारात्मकः । सोऽपि भोक्तृत्वसम्पत्त-
ये । अत उभयमपि जगत् इत्यनेन संगृहीतम् इति ध्येयम् । एव पूर्वार्धेन
परमात्माधीनत्वमुपदिश्य मुमुक्षानुकूलं वृत्तिमुत्तरार्धेन उपदिशति-

(तेनेति) तेन सर्वनियन्त्रा परमपुरुषेण त्यक्तेन दत्तेन भगवदिच्छया
संप्राप्तेन वस्तुना मञ्जीथाः भोगं कुर्वीथाः भगवदुपासनोपयुक्तदेहधार-
णमात्रोपयोगिपदार्थमनुभवेत्यर्थः । यद्वा तेन जगता कुलमूलत्व-स्वामावि-
कब्रह्मानन्दानुभवविरुद्धत्वादिदोषचिन्तनपूर्वकं मनसा त्यक्तेन भोग्यभूतेन
उपलक्षितः सन् भुञ्जीथाः भोग्यजातं मनसा त्यक्त्वा शास्त्राऽविरुद्धं भोगम-
नुतिष्ठेत्यर्थः ।

(मा गृधः कस्यस्वित्) कस्यापि स्वसम्बन्धिनः असम्बन्धिनो वा धनं
द्रव्यं मा गृधः मा कांक्षीः । गृधु अमिकांक्षायामित्यस्मात् लुङ् । यद्वा मा
गृधः सर्वथा अमिलाषां मुञ्च, कुत इत्यपेक्षायामाह-कस्यस्वित् अत्र स्वित्
इति निपातः आक्षेपार्थः तेन धनमिति किं कस्यचित् अस्ति अर्थात् न क-
स्यापि धनम् यतः परमपुरुषस्य सर्वान्तःप्रविष्टत्वात् सर्वमेव तस्य शरीरम्
तस्मात्सर्वब्रह्मात्मकम् इति किमपि कस्यापि भोग्यं नास्तीत्यतः परमात्म-
मिन्नसर्वविषयामाशां परित्यजेत्यर्थः । अत्र जगत्पदेन भोक्तृभोग्ययोः

ईशेत्यनेन ईश्वरस्य च कथनात् चिदचिदीश्वररूपं तत्त्वत्रयम्-ईशेतितद्व्य-
भेदश्च उक्तो भवति । ईशावास्यमित्यनेन अन्तः प्रविश्य नियमनं व्यज्यते
॥ १ ॥

ब्रह्मविद्यांगभूतं कर्म मुमुक्षुणापि यावज्जीवं कर्तव्यमेवेति उपदिशति—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

शतं समाः शतसंवत्सरान् यावत्-उपलक्षणमेतत् यावज्जीवमिति, कर्माणि
मनुष्याणां शतायुष्ट्वश्रवणात्, एवमुक्तम् शतं समा इति, कर्माणि
नित्यनैमित्तिकानि अहरहः सन्ध्यामुपासीत, राहूपरागे स्नायादित्यादि-
विधिवाक्यविहितानि सन्ध्योपासनादीनि कुर्वन् आचरन्नेव इह लोके जिजी-
विषेत् जीवितुमिच्छेत्, विद्यापूर्तिपर्यन्तं ब्रह्मविदोऽपि जीवनेच्छासम्भवात् ।
विद्यासम्पत्तये फलान्तिकर्तृत्वाभिमानराहित्येन नित्यनैमित्तिककर्माणि
मुमुक्षुणा यावज्जीवमनुष्ठेयान्येव विद्यांगकर्मणः त्यागस्य विद्यासिद्धिवि-
रोधित्वादिति भावः । त्वयि ईश्वरपारतन्त्र्यज्ञानवत्तया ईश्वराज्ञापालना-
कृते त्वयि एवम् यावज्जीवं कर्मानुष्ठानमेव युक्तम्, इतः फलाभिसन्धिरहि-
तविद्यांगकर्मानुष्ठानात् अन्यथा प्रकारान्तरम् नास्ति, भगवदाज्ञापालनमेव
भगवत्तोषकारणं तत्परतन्त्राणाम् नान्यत् किमपि कारणम् । अतः तदाज्ञारू-
पकर्म यावज्जीवमनुष्ठेयमेवेति भावः । कर्मानुष्ठानेन तत्फलबन्धः स्यादिति
मय न कार्यमित्याह “न कर्म लिप्यते नरे” युक्तविद्याविरुद्धकर्मफलेषु न
र-^{नरः} इति नरः तस्मिन्तरे विद्याङ्गतया क्रियमाणं निष्कामं कर्म न लि-
प्यते न बन्धाग भवति, रागादिकं हि यागादिकं बन्धहेतुमिवति परमात्म-
व्यतिक्तसर्वविषयविरक्तस्य स्वरूपतः कर्मबन्धहेतुर्न भवतीत्यर्थः ॥२॥
विद्यायामविलम्बेन प्रवृत्तिसाधनाय अविदुषामनर्थमुपदिशति—

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुराणां तमःस्वभावानां जीवानामिमे असुर्याः आसुरप्रकृतिक-
जीवा भाव्याः रौरवादिसंज्ञाः लोकाः भोगभूमयः प्रसिद्धाः शास्त्रेषु
नामेत्यस्य प्रसिद्धिपदार्थत्वात् । कीदृशास्ते इत्यपेक्षायामाह—

(अन्धेन तमसाऽऽवृता इति) अन्धेन अतिगाढेन तमसा अन्धका-
रेण आवृताः आविष्टाः, यत्र आलोकः कदापि न प्रसज्यते तादृशा इत्यर्थः
तान् लोकान् रौरवादिसंज्ञितान् निरयान् ते वेत्य मृत्वा अभिगच्छन्ति
अभितः प्राप्नुवन्ति ते के इत्याकांक्षायामाह—

(ये के चात्महनो जना इति) आत्मानं घ्नन्ति ब्रह्मज्ञानवैधुर्येण हिंसन्ति
संसारमहागते पातयन्ति ते आत्महनः असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति
वेद चेत्” इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानरहितानामेव आत्मघातित्वप्रतीतेः स्वं
भूताः ये के च ब्राह्मणाः क्षत्रियादयो वा देवयोनयो वा जनाः जनिमन्तः-
सन्ति ते सर्वे निरयपातिनो भवन्ति, अतः कर्म व्यतिरिक्तेषु काम्यनिषिद्ध-
कर्मसु वैमुख्यमासाद्य ब्रह्मज्ञानाय शीघ्रं प्रयतनीयमिति भावः ॥ ३ ॥

सकलजगद्व्यापितया प्रकृतस्य ईश्वरस्य विरोधाभासान्वितविचित्रा-
नेकशक्तिमत्त्वमुपदिशति शिष्यस्य ब्रह्मज्ञानाभिमुख्याय—

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्वा आप्नुवन् पूर्वमर्षित् ।
तद्भावतोऽन्यानत्येति विष्ठत्तस्मिन्नपो मातरश्चा दधाति ॥४॥

न एजते कम्पते इति अनेजत् अकम्पमानम् सवत्र व्यापकत्वेन गत-
त्वाद् गन्तव्यो देश एव नास्तीति गत्यभावादेव न कम्पोऽपि तत्र तथापि मन-
सो जवीयः जवो वेगः अतिशयेन यत्रास्ति स जवीयः वेगवत्तरम् मनो हि वेग-
वत्तां प्रथमं प्रसिद्धम् ततोऽपि ब्रह्म जवीयः मनोवेगस्याप्यविषयत्वात् । अने-
जत् जवीयः इति विरोधोऽत्र भासते, विभुत्वेन वस्तुतो नैजते इति तत्परि-
हारः । जवीयत्वं तूपचारात् एव ब्रह्मणीति बोध्यम् । एकम् स्वसमाभ्यधिका-
द्वितीयरहितम् एव ब्रह्म पूर्वं प्रागेव सर्वान् देवान् अर्षत् प्राप्तवत् तथापि
देवाः बहुत्वसंख्यावन्तोऽपि एकत्वसंख्यावत् एनत् ब्रह्म नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः

एवावस्कालपर्यन्तमित्यर्थः । यो यं प्राप्नोति स तमपि प्राप्नोतीति लोकप्र-
सिद्धनियमः प्राप्तेः परस्परसयोरूपत्वात् इह तु प्राप्तमपि ब्रह्म देवाः
न प्राप्नुवन्निति विरोधः प्रतीयते कर्मसंज्ञिताऽविद्यासंकुचितज्ञाना देवाः अन्त-
र्यामितया प्राप्तमपि न प्राप्नुवन्तीति परिहारोऽत्र बोध्यः । यथा
हिरण्यनिधि क्षेत्रे निहितमपि क्षेत्रज्ञानविधुराः उपयुं परि सञ्चरन्तोऽपि न
जानन्ति एवं गुरूपदेशमन्तरा स्वबुद्धिमात्रेण स्वान्तर्गतमपि ब्रह्म न
जानन्ति इति भावः । तद् ब्रह्म तिष्ठत् सर्वत्र वर्तमानं एव 'यः सर्वभूतेषु
तिष्ठन् य आत्मनि— तिष्ठन्' इत्यादि श्रुतेः । धावतः
शीघ्रां गतिं कुर्वतः पवनगरुडादीनपि अत्येति अतिक्राम्यति । यतो यतो
गरुडादयो धावन्ति तत्परतादपि ब्रह्म वर्तत एवेति भावः । अत्रापि तिष्ठतः
धावदतिक्रमणं विरुद्धमिवाभाति ब्रह्मणः व्यापित्वे न धावदतिक्रमण
विरुध्यते इति परिहर्तव्यम् । तस्मिन् सर्वव्यापिनि ब्रह्म व्यवस्थित इति
शेषः, मातरिश्वा — वायुः अपः इदमुपलक्षणम् तेन महीमहीधरपयोधर-
ग्रहनक्षत्रादिकं सर्वं दधाति विभक्तिं, ब्रह्मणि स्थितो वायुः ब्रह्माहित-
वीर्यतया सर्वं धत्तुं शक्नोति न स्ववीर्यमात्रेणेत्यभिप्रायः "एष
सेतुविधरण एषां लोकानामसंभेदाय" (बृ० ४।४।२२) इत्यादि-
श्रुतेः । । "द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।

वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥" इत्यादिस्मृतेश्च, ब्रह्मण
एव सर्वविधारकत्वावगमात् । अनेन विचित्रशक्तियोगः स्फुटमुक्तो
भवति ।

अथवा ईशावास्यमिति मन्त्रेण व्यापकतया वर्णितस्य परमात्मनः
व्याप्यतया वर्णितस्य चिदचिद्रूपस्य जगतश्च परस्पर-
विलक्षणतामनेन मन्त्रेण शिष्यमप्रति उपदिशति । व्याप्यभूतं
चिदात्मकं जगत् एजत् कम्पमानं ज्ञानसंकोचविकासरूपस्वभावच्युतिमत्
अचिद् रूपं जगत् तु स्वरूपान्यथाभावरूपस्वरूपच्युतिमत् । ब्रह्म तु
तादृशोभयच्युतिरहितमतः अदम्पमानम् इति द्वयोः वैलक्ष्यम् । ब्रह्म

एकम् स्वसमाम्यधिकद्वितीयरहितम् व्याप्यं तु न तथा किन्तु स्वसमानाधिकद्वितीययुक्तम् व्याप्यं जगत् सकलमेव मनोगोचरं ब्रह्म तु व्यापकतया न मनोगोचरम् "अवाङ्मनसगोचरमि" ति श्रुतेः । वैलक्षण्यं मनसो जवीय इत्यनेन दर्शितम् । व्यापकं ब्रह्म पूर्वं पूर्वकालत एवेति सर्वं वस्तु अर्षत् प्राप्नुवदस्ति देवा इति उपलक्षणम् परिच्छिन्नं व्याप्यं जगत् एतत् ब्रह्म अधुनापि नाप्नुवत् अतः सर्वप्राप्तिमत्ता न तत्रेति विलक्षणत्वं द्योतितम्भवति । तद् व्यापकं ब्रह्म तिष्ठत् गतिनिवृत्तिमदपि ष्ठा गतिनिवृत्तौ घातुः घावतः अतिशयितगतिमतः अन्यान् प्रत्येति अतिक्रम्य वर्तते व्यवहितविप्रकृष्ट सर्वदेशवर्तित्वं ब्रह्मणि एतेन प्रतिपादितम् परिच्छिन्नं जगत् प्रगतिशीलमपि व्यवहितविप्रकृष्टसर्वदेशवर्ति नास्त्येवेति तयोर्वैलक्षण्यम् । मातरिश्वावायुः अप् प्रभृतीन् पदार्थान् यद् दधाति तत् तस्मिन् सर्वात्मके ब्रह्मण्येव । अतः सर्वधारकत्वं ब्रह्मणः आयाति व्याप्यं जगत् चिद्रूपमचिद्रूपं वा किमपि न सर्ववस्तुविधारकम् इति व्याप्यव्यापकयोरपरं वैलक्षण्यमुक्तम् ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रोपदिष्टमेव विचित्रशक्तिमत्त्वं व्यापिव्याप्ययोर्वैलक्षण्यञ्च प्रकारान्तरेण अज्ञानसंशयविर्ययनिरासाय पुनरुपदिशति—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तत् प्रकृतं सर्वव्याप्तं ब्रह्म एजति कम्पते चलतीव, चलनफलस्य देशान्तरप्राप्तेः तत्र सत्वात् । वस्तुतः तद् ब्रह्म नैजति न चलति, विभुनि तस्मिन् क्रियायोगासंभवात् तद् ब्रह्म दूरे विप्रकृष्टदेशे वर्तते तदु तदेव— ब्रह्म अतिके = सन्निकृष्टदेशे च वर्तते, विभुत्वेन । सर्वदेशवर्तित्वस्वभावत्वात् । यद्वा आसुरप्रकृतिकजीवापेक्षया दूरे तद् ब्रह्म दैवप्रकृतिकजीवापेक्षया तु अतिके एव वर्तते । एवं वैलक्षण्यद्वयं पूर्वार्धेन प्रदर्श्य तृतीयं वैलक्षण्यं परार्धेन दर्शयति तद् सर्वव्यापकं ब्रह्म अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणमभ्यस्य

सर्वस्य वस्तुनः अन्तः अभ्यन्तरे वर्तते तदेव च अस्य सर्वस्य बाह्यतः
बहिरपि वर्तते "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः"
इति तैत्तिरीयश्रुतेरपि अयमर्थः सिद्धयति-नहि युगपदेव विमपि
कस्यचिदन्तर्बहिश्च भवति, ब्रह्म तु तथास्ति सर्वेषामिति विस्मयावहमिदं
वैलक्षण्यमिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

पूर्वमंत्रोक्तं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं योऽनुसंधत्ते स क्वचिदपि निन्दां न
करोतीति ऐहिकं फलमस्याह-

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यः उपामकः सर्वाणि भूतानि आब्रह्मास्तम्बपर्यन्तानि स्वतन्त्रतया प्रती-
यमानानि आत्मनि परमात्मनि एव एकस्मिन् सूत्रे मणिगणनिव अनुस्यू-
तानि अनुपश्यति अनुसन्धत्ते, किञ्च तेषु सर्वभूतेषु आत्मानं परमात्मानं म-
णिगणेषु सूत्रमिवानुप्रविष्टम् अनुपश्यति स एव विधानुसन्धानकर्ता ततः
सप्तम्यर्थे तस्विधानात् तेषु आब्रह्मास्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु ब्रह्मात्मकतया अव-
गतेषु ब्रह्मणः शरीरभूतेषु न विजुगुप्सते न निन्दां कुरुते स्वात्मविभूतित्वा
ऽवगमादिति भावः ॥ ६ ॥

उक्तमेव सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येन ब्रुवाणः तादृशो-
पासनस्य मोहनिवर्तकत्वपूर्वकसद्यःशोकनिवर्तकत्वरूपं फलं प्रदर्शयति-

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाऽभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसमये प्रणिधानकाले इति यावत्
सर्वाणि भूतानि आत्मैव ब्रह्मैव अभूत् तस्मिन् समये सर्वभूतशरीरकतया
ब्रह्मण प्रतीतत्वात् कस्यैवं प्रतीतिरित्याशंकायामाह (विजानतः)
विविच्य जानत ब्रह्म स्वतन्त्रम् अन्यत्सर्वं परतन्त्रमिति विवेकेन

ब्रह्म जानतः इत्यर्थः, तस्यैव ब्रह्मणि शरीरकत्वप्रतीतिरिति भावः, ननु स्वतंत्रपरतंत्रवस्तुभेदज्ञाने कथमेवं प्रतीतिः घटते इत्यत्र आह (एकत्वमनुपश्यतः) एकत्वं जातिव्यवत्योरिव जगद्ब्रह्मणोः विभागानर्हसम्बन्धविशेषं तदेकधार्यत्वादिरूपम् अनुपश्यतः विश— दतया अनुसन्धानस्येत्यर्थः, 'रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्यर्थं समजायत' इत्यादौ रामसुग्रीवयोरत्यन्तभेदेऽपि एकत्वस्य अविभाज्यसम्बन्धरूपस्यैव दर्शनात् इहापि तादृशैकत्वस्य ग्रहीतुं योग्यत्वात् तादृशस्य च सम्बन्धस्य "यस्यात्मा-शरीरम् यस्य पृथिवीशरीरमि" त्यादि श्रुतिसिद्धत्वात् । तत्र एवमेकत्वा-
 अनुसन्धानकाले को मोहः शरीरादौ आत्मत्वभ्रमलक्षणः आत्मनि स्वतन्त्रत्व-
 भ्रमलक्षणः पुत्रादौ ममत्वग्रहलक्षणो वा मोहः अविवेकः कः न कोऽपि मोहः तदा भवतीति भावः । तथा सर्वमेतत्परमात्मविभूतिरेवेत्येवं रूपेण ज्ञाते सर्ववस्तुनि कः शोकः शरीरनाशजन्यः पुत्रादिमरणजन्यः सर्वस्वापहरणप्रभवो वा शोकः कः न कोऽपि भवतीत्यर्थः । अहं ममेत्यादि भ्रम-
 प्रसक्त्यभावात् तन्मूलकमोहशोकादेस्तत्र नावसरो भवतीति भावः । केचित् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत्, इत्यस्य आत्मव्यतिरिक्तानि सर्वाणि भूतानि न भवन्ति एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्मेति ज्ञाने ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् रज्जौ रज्जुत्वज्ञाने पूर्वं प्रतीतस्य सर्पस्य रज्जु-
 व्यतिरिक्तत्वाभाववत् इत्यर्थं वर्णयन्ति तत्र युक्तम् "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो नियमयति यस्यात्मा शरीरम् यस्य पृथिवी शरीरमि" त्यादि श्रुतिसिद्धं जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावसम्बन्धमादाय सामानाधिकरण्य-
 प्रतिपादनसम्भवे बाधायां सामानाधिकरण्यमिति पक्षस्यानादेयत्वात् ॥७॥

एवं सर्वशरीरकपरमात्मानं य उपास्ते तस्य अशेषाहेयहेयप्रतिभद-
 परमात्मस्वरूपानुभवो भवतीति वदति—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
 कविर्मनीषा परिभूः स्वयम्भूयथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छा-
 श्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

सर्वभूतान्तरात्मभूतं ब्रह्म यः पश्यति सः तादृशब्रह्मदर्शी पर्यगात् इत्य-
नेनान्वयः किं पर्यगात् इत्याकांक्षायामाह शुभ्रम् रलयोरैवयात् शुक्लम् सर्वदाऽ-
वदातम् स्वप्रकाशस्वरूपमित्यर्थः, अकोयम्-प्राकृत-मांसमेदोऽस्थयुक्त-
शरीररहितम् प्राकृतशरीरस्य कर्मजन्यत्वेन परमात्मनि असम्भवात् । एतेन
दिव्यमंगलविग्रहवत्त्वं तु तस्यास्त्येवेति सूचितम् । अग्रे “यत्ते रूपं कल्याणतमं-
तत्ते पश्यामीत्यनेन तादृशमंगलविग्रहवत्त्वस्वकण्ठतः अभिधास्युमाणात्वात् ।
अव्रणम् व्रणरहितम् कर्मजन्यशरीरे एव व्रणसम्भवात् अक्षतं तु सर्वदैव
तदीयदिव्यमंगलशरीरमिति भावः । अस्नाविरम् स्नावाः शिरा यत्र सन्ति
तत्स्नाविरं प्राकृतं शरीरम् तद्भिन्नमस्य शरीरं दिव्यमिति ब्रह्म
अस्नाविरम् उच्यते इत्यर्थः । शुद्धम् अज्ञानादिदोषशून्यम् अशनाद्यपि-
पासादिषड्भूमिरूपदोषरहितञ्च । अपापविद्धम् पुण्यपापसम्पर्कशून्यम्
अज्ञानाद्यभावेन तन्मूलककर्मजन्यपुण्यपापयोः परमात्मनि अत्य-
न्तमसम्भवात्/“न शोको न सुकृतं न दुष्कृतमि” त्यादि श्रुत्या
पुण्यस्यापि परमात्मनि निषेधात् तस्यापि बन्धकत्वेन पापशब्देन निर्देशस्य
सम्भवात् । अतः स्वर्गादिकारणीभूतपुण्यविशेषोऽपि नात्र वर्तते इति
भावः । एव भूतं परमात्मानं पर्यगात् प्राप्नुयात्”/ “अथ ब्रह्म समश्नुते”
इति रीत्या स उपासकः ईदृशं ब्रह्म अनुभवतीत्यर्थः । ईदृशं ब्रह्म समाधौ यः
अनुभवति स सर्वान्तरात्मभूतब्रह्मानुभवी कीदृश इत्यपेक्षायामाह-(कविः)
क्रान्तदर्शी क्रान्तपदस्य अतीतवाचकस्यापि वर्तमानभविष्यतोरप्युपलक्षण-
तया भूतवर्तमानभविष्यत् सर्ववस्तुद्रष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मस्वरूप-
दिव्यमङ्गलगुणादिवोधकग्रन्थनिर्माता भवतीत्यर्थः । (मनीषी) मनीषा बुद्धिः
मनसः ईशितृत्वात् साऽस्यास्तीति मनीषो भगवत्स्वरूपगुणाद्यनुसन्धान-
परिपाकेन प्रतिष्ठितप्रज्ञाशाली भवतीत्यर्थः । अनेन प्रत्यगात्मसाक्षात्कार-
निदानं जीवात्मयोगं प्रदर्शितवानाचार्यः । परिभूः परिभवति कामत्रोधादि-
रूपमान्तरं शत्रुवर्गं यः स परिभूः विजितान्तररिपु षड्वर्ग इत्यर्थः । एतेन
योग-विरोधिरूपं योगाङ्गमपि अस्य सम्पद्यते इत्युक्तं भवति । स्वयम्भूः

स्वयं
इतरा
दर्शन
स्वरूप
यथात
व्यदध
चिरव
साक्ष

दे
पदा
शुक्र
न् व
जीव
ताह
न्तप
पञ्च
वक
सवे
व्या
तु
या
स
उ
स्य
नि

स्वयं भवति प्रभवति सुखरूपस्वात्मदर्शने न कमपि अपेक्षते इति स्वयम्भूः
 इतरानपेक्ष्य स्वात्मदर्शी । एतेन जीवात्मयोगस्य सुखरूपतया स्वात्म-
 दर्शनरूपं फलं प्रतिपादितं भवति । अर्थान् उपनिषत्प्रतिपादितान् भगवतः
 स्वरूपं ~~गुणसर्वशेषित्वं~~ सर्वान्तर्यामित्वादिरूपानर्थान् याथातथ्यतः
 यथातथा भावः याथातथ्यं तेन रूपेण योऽर्थः यादृशोऽस्ति तमर्थं तेनैव रूपे
 व्यदधात् विविच्य स्वहृदये धृतवान् शाश्वतीभ्यः नित्याभ्यः समाभ्यः वर्षेभ्यः
 चिरकालपर्यन्तमित्यर्थः । सकलकल्याणगुणगणविशिष्टं परमात्मानं
 साक्षात्कृत्य चिरकालपर्यन्तं तदनुभवसुखं मुक्ते स ब्रह्मदर्शीति भावः ।

यद्वा पूर्वाधंगतानि शुक्रमित्यादीनि सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि परिशु-
 द्धे जीवे योजनीयानि, उत्तराधंगतानि कविरित्यादीनि सर्वाणि प्रथमान्तानि
 पदानि च परमात्मनि योजनीयानि तथा च सर्वान्तरात्मभूतः स परमात्मा
 शुक्रादिपदजातप्रतिपाद्यजीवं पर्यगात् स एव कविरित्यादिपदबोधितः अर्थान्
 न व्यदधादिति वाक्ययोजना कार्या, द्वितीयान्तपदानामर्थस्तु पूर्ववर्णित एव
 जीवपक्षेऽपि परिशुद्धतादशायां जीवस्यापि स्वयं प्रकाशत्वादिसद्भावात्
 तादृशं जीवमपि व्याप्य परमात्मास्थितः इति पर्यनुगात् इत्यस्यार्थः । प्रथमा-
 न्तपदानां परमात्मपरत्वे तु अर्थभेदोऽस्ति, स यथा कविः सर्वद्रष्टा, अथवा
 पञ्चरात्रादिग्रन्थनिर्माता मनीषी मनसः ईशिता, उलक्षणमेतत् सर्वजी-
 वकरणानाम् तेन जीवानां यानि बाह्यानि आभ्यन्तराणि च करणानि तेषां
 सर्वेषां प्रेरितेत्यर्थः । परिभूः परितो भवति सर्वत्र वर्तते इति परिभूः सर्व-
 व्यापकः स्वयम्भूः स्वयमेव भवति इति स्वयम्भूः स्वेच्छयैव तत्तदवनारधर्ता, न
 तु कर्तृवशात् तादृशशरीरं धत्ते इत्यर्थः । अर्थात् स्रष्टव्यान् वियदादिपदार्थान्
 याथातथ्यतः यथार्थभावेन सत्यरूपानेव न तु मिथ्याभूतान् शाश्वतीभ्यः
 समाभ्यः अगणितेभ्यः वर्षेभ्यः प्रलयकालपर्यन्तमवस्थातुं व्यदधात् विविच्य
 उत्पदितवान् न तु मायाविवत् केवलं प्रकाशितवानित्यर्थः । एतेन प्रपञ्च-
 स्य सत्यत्वं प्रतिपादितं भवति, प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वदतामहं तानां मतञ्च
 निरस्तं भवति ॥८॥

कर्मयोगानुगृहीतेनैव ज्ञानयोगेन निःश्रेयसप्रतिपत्तिर्भवतीति विवक्षुः
केवलकर्मविलम्बितां केवलज्ञानावलम्बिताञ्च योऽनर्थो भवति तं प्रदर्शयति-

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायामेव रताः ॥६॥

ये भोगैश्वर्यप्रसक्तमानसाः अविद्यां विद्याभिन्नां क्रियां विद्यारहितं
कर्ममात्रमुपासते तत्फलाकांक्षया अनुतिष्ठन्ति ते अन्धं तमः अतिगहनमज्ञा-
नम् आलोकसम्पर्कहीनं नरकादिलोकं वा प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति न च
स्वर्गादिसाधनकर्म कुर्वाणस्य विद्यारहितस्यापि कथं नरकप्राप्तिरिति शङ्क-
नीयम् । संसारचक्रात्तस्य निर्मुक्तेः नरकपातस्यापि सम्भवित्वात् । य उ
विद्यायां रता इत्यत्र उ शब्दः अवधारणार्थः विद्यायामित्यनेनान्वेति, तथा
च ये विद्यायामेव रताः मुमुक्षूणामस्माक कर्मणा किं प्रयोजनमिति मन्वानाः
स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म त्यक्त्वा विद्यामेव उपासते ते ततः केवलकर्म-
वल्गुप्राप्य तमसोऽपेक्षया भूय इव तमः अधिकमज्ञाने प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति
कियदधिकमज्ञानमिति अज्ञानेयत्ता न ज्ञातुं शक्यते इति इवेत्यनेन
द्योत्यते । कारणविधारणेन ज्ञानमात्रे यतमानाः सर्वथाऽनर्थमुपयान्ति, कर्मणः
त्यागात् इव नस्य चासिद्धेरिति भावः ॥ ६ ॥

तर्हि मोक्षसाधनं किन्तेऽस्मिमतमिति शिष्यजिज्ञासायामाह

गुरुः —

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥

विद्यया इत्यत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया अतः विद्यया केवलविद्यातः अन्यदिभन्नं
मोक्षसाधनमाहुः, अविद्यया इत्यत्रापि पञ्चम्यर्थकतृतीयासत्त्वात् अविद्यायाः
ब्रह्मज्ञानरहितकेवलकर्मणोऽपेक्षयाऽपि अन्यदेव मोक्षसाधनम्, आहुः
उपनिषदः इत्यध्याहार्यम् - इति । केवलकर्मतः केवलज्ञानतश्च भिन्नं

मोक्षसाधनमित्येवं रूपम् धीराणाम् बुद्धिमतां परमात्मध्यनवतामाचार्याणां
वचनमित्यध्याहार्यम् शुश्रुम श्रुतवन्तो बयम् के ते धीरा
इत्याकांक्षायामाह (ये नस्तद्विचक्षिरे) ये पूर्वकालीनाः आचार्या नः श-
रणमुपगतानामस्माकं कृते तत् मोक्षसाधनं विचक्षिरे विविच्य वक्ष्यात-
वन्तः उपदिदिशुरित्यर्थः, अतः परम्परासिद्धोयमर्थ इति व्यज्यते । अत्र
आचार्यवचनश्रवणस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि परोक्षार्थे भाविनः लिटो विधानं ब्रह्म-
विद्यायाः दुर्ग्रहत्वेन आचार्यवचनश्रवणेऽपि पूर्णतयाऽस्माभिरपि नावगतमिति
तात्पर्येण सुप्तोऽहं किल विललापेत्यादिवत् न विरुद्धमिति ध्येयम् ॥१०॥

किं तत् अन्यत् मोक्षसाधनमिति शिष्याकांक्षां परिजिहीर्षुराचार्यः
विवृणोति—

विद्याश्चाविद्याश्च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ॥११॥

यः यथावद् गुरूपदेशलब्धविद्यः विद्यां ब्रह्मोपासनात्मिकां अविद्याश्च
ब्रह्मोपासनाङ्गभूतां वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मरूपां सह अङ्गाङ्गि-
भावेन अनुष्ठानयोग्यमुभयं ज्ञानकर्मरूपं तत् मोक्षसाधनं वेदयन्तीति ता-
दृशमोक्षसाधनज्ञाता अविद्यया विद्याङ्गभूतेन कर्मणा मृत्युं विरोधि-
पुण्यपापरूपं प्रचीनं तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया परमात्मोपासनेन अमृतं मोक्षम्
अश्नुते लभते, अत्र ब्रह्मोपासनारूपस्य उपायस्य विरोधि मृत्युशब्दितम् यत्
पुण्यपापरूपं कर्म ततः तरणं तीर्त्वा इत्यनेन प्रतिपाद्यते । उपेयभूतब्रह्मणः
प्राप्तौ विरोधिरूपेभ्यः संचितपुण्यपापमूढसर्वकर्मभ्यो मोक्षम् अमृ-
तमश्नुते इत्यनेन प्रतिपाद्यते इति विवेकोऽनुसन्धेयः । एवं द्वितीयमंत्रे कर्मणां
परमभक्तिसाधनत्वमुक्तम् । अस्मिन्मन्त्रे तु वर्णाश्रमोचितं नित्यनैमित्तिक-
कर्मणां पापनिकन्दनद्वारा भक्तिवृद्धिहेतुत्वमुक्तमित्यपि ध्येयम् ॥ ११ ॥

परमात्मोपासनरूपा विद्या समाधिपर्याया नित्यनैमित्तिककर्माणि
परित्यज्य न निष्पादयितुं शक्या इति प्रतिपाद्य योगाङ्गभूतां हिंसास्तेया
दीनाम्

निवृत्तिं विनापि सा न सम्भवति इति प्रतिपादयितुं पूर्वं केवलां निषि-
द्धनिवृत्तिं केवलां समाधिरूपां विद्यां च निन्दति—

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥१२॥

सम्भूतिशब्दस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपानुभूतिः, समाधिरूपानुभूतिश्चेति
अर्थद्वयम् । तत्र प्रथमा “ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि” (छा. १०. ८. १३. १)
इत्यादिषु श्रुतिषु सम्भूतिशब्देन “सम्भूत्याऽमृतश्नुते (ई० १४) इत्यत्र तु
अमृतशब्देन प्रोक्ता, द्वितीया समाधिरूपा विद्याऽपरपर्याया अत्र मन्त्रे सम्भू-
तिशब्देनोच्यते । असम्भूतिशब्देन तु हिंसास्तेयादिनिवृत्तिरुच्यते, तेषां
समाधिविरोधित्वेन तद्वर्जनस्य विद्यानिष्पत्तावङ्गत्वात् । अतो ये मोक्षाभि-
लाषिणः असम्भूतिम् योगविरुद्धनिवृत्तिमेव उपासते हिंसादिवर्जनरूपविद्यां-
गमात्राय यतन्ते न समाधिरूपविद्यायै ते अन्धं तमः अतिगाढमज्ञानं नरकं
वा प्रविशन्ति, ये तु सम्भूत्यां समाधिरूपविद्यायामेव “उ” पदस्य एवार्थ-
त्वात् रताः केवलं सम्भूत्यर्थमेव यतन्ते, ते तु ततो भूय इव तमः
असम्भूतिमात्रनिष्ठः प्राप्यस्तमसो अधिकतरमिव तमः प्रविशन्ति,
अत्रापि इव तमसइयत्तायाः दुर्ज्ञानित्वं द्योतयति । यद्वा सम्भूतिशब्द-
स्य उत्पत्तिरर्थः सा च विनाशमपि उपलक्षयति, तथा च आश्रयलक्षणाया
उत्पादविनाशशालि कर्मसम्भूतिः, न सम्भूतिरसम्भूतिरिति व्युत्पत्त्या संभूति
भिन्नाऽसंभूतिः अर्थात् उत्पत्तिप्रध्वंसरहितमात्मतत्त्वम् । तत ये मोक्षा-
भिलाषुकाः असम्भूतिम् उत्पादविनाशविधुरमात्मतत्त्वं केवलं उपासते चि-
न्तयन्ति कर्मभ्य उदासते ते अन्धं तमः प्राविशन्ति प्राग्वदर्थः । कर्मपरित्या-
गेन ज्ञानमपि अलभमानाः संसारकूपारे निमज्जन्ति इति भावः । ये तु सम्भू-
त्यामेव उत्पादप्रध्वंसिषु कर्मसु एव रताः ज्ञानविधुराणां कर्मणामेव मोक्ष-
साधनत्वं मन्यमानाः तदर्थमेव यतन्ते ते ततः ज्ञानमात्रचिन्तकप्राप्य तमोऽ-
पेक्षयाऽधिकतरमिव तमः प्रविशन्ति विषयवासनालिङ्गितचित्ततया नरका-
दिकमधिकं प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि समाधिरूपा संभूतिः योगविरोधिवर्जनरूपा अस्मभूतिश्च न मोक्षसाधनं तर्हि भवतः आचार्यस्य अस्मिन्मते मोक्षसाधनं किमिति शिष्यजिज्ञासायामाह—

अन्यदेवाहुः सम्भवादप्यदहुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥

सम्भवात् समाधिरूपसंभूतेः अन्यदेव मोक्षसाधनमाहुः, असम्भवात् निषिद्धनिवृत्तिवर्जनरूपासंभूतेश्च अन्यदेव भिन्नमेव मोक्षसाधनमाहुः उपनिषदः इति शेषः । इति केवलसंभूति-केवलासंभूतिभ्यांभिन्नं मोक्षसाधनमित्येवं रूपं धीराणां धीमतामाचार्याणां वचनं शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः । केषां धीराणामित्यत्र आह-ये धीराः पूर्वाचार्याः नः अस्मभ्यं तद् मोक्षसाधनं विचक्षिरे विविच्य व्याख्यातवन्तः ॥ १३ ॥

किन्तदन्यत् मोक्षसाधनमित्याकांक्षायामाह—

संभूतिश्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

संभूतिः समाधिरूपां ब्रह्मोपासनां विनाशम् विनाशः निवृत्तिः स च ब्रह्मोपासनाविरोधिहिंसास्तेयादिवर्जनरूपः तं विनाशं योगविरोधिवर्जनञ्च यः उपासकः सह साहित्येन अङ्गाङ्गिभावेन उभयं वेद जानाति युगपदेव उभयं कुरुते इत्यर्थः । स उपासकः विनाशेन समाधिविरोधिवर्जनसेवनेन मृत्युं समाधिरूपोपासनप्रतिबन्धकं पापं तोर्त्वा दूरीकृत्य ततो जातया संभूत्या समाधिरूपब्रह्मानुभूत्या उपासनापरपर्यायया अमृतम् ब्रह्मप्राप्तिरूपामनुभूतिं “एतमितः प्रेत्याभि संभविताऽस्मि” (छा० ३।१४।४) इति श्रुतिप्रतिपादिताम् संभूतिमिति यावत् अश्नुते मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । हिंसास्तेयादयः कामक्रोधादयश्च समाधेः विरोधिनः अतः तद्वर्जनसहकृतः समाधिः निष्पन्नरूपो भवति स एवात्र संभूतिवाच्यः तत्सिद्धौ ब्रह्मप्राप्तिरूपा अ-

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ३३ जीवरूप ३३ रेखा ३३
आनन्दभाष्यम् भा. २, कं २०१०, १५ पृष्ठे

नुभूतिः मोक्षपदाभिलष्या सिध्यति । अतः विरोधिवर्जनं समाध्योरङ्गाङ्गि-
भावेन सेवनमेव मोक्षसाधनमित्याचार्येण विविच्यात्र दर्शितम् ॥ १४ ॥

एवं स्ववर्णाश्रमाचितनित्यनैमित्तिककर्माङ्गकम् हिंसास्तेयकाम-
क्रोधादिरूपोपासनापरिग्रहपरित्यागाङ्गकञ्च परमोपासनमेव भक्ति-संभूति-
शब्दवाच्यं मोक्षसाधनमित्युपदिश्य तादृशोपासनशीलस्य मनोऽनैर्मल्याय भग-
वदनुग्रहः परमोपकारक इति भगवदनुग्रहप्राप्तये प्राथनामुपदिशत्याचार्यः-

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

सत्यस्य परमात्मनः जीवस्य च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यत्र
परमात्मनि "सत्यं चानृतं च" (छा० १।२।३) इत्यत्र जीवे च सत्यशब्दप्रयोग-
दर्शनात् उभयोः सत्यशब्देन ग्रहणेषु मुखम् द्वारम् मनः "मनसैवानुद्रष्टव्यम्"
इत्यादि श्रुतेः मनस एव परमात्मदर्शनं परिशुद्धजीवस्वरूपदर्शने च
द्वारत्वावगमात् । यद्वा मुखमिव मुखम् मुखसदृशं तच्च मन एव,
अनेकेन्द्रियावष्टम्भकत्वेन द्वयोः सादृश्यप्रतीतिः । हिरण्यमयेन हिरण्य-
सदृशेन शब्दादिविषयेण, हिरण्यं हि प्रलाम्बक प्रसिद्धमेव तथैव विषयोऽपि
शब्दादिः, प्रलाम्बकः प्रसिद्धः, अतः तयोः सादृश्यमुचितमेव, पात्रेण
आच्छादकेन । अपिहितमाच्छादितम्, शब्दादिः विषयस्त्ववासनया जनानां
मन आच्छादयति । आच्छादने चात्र आत्मस्वरूपे परमात्मनि वा वृत्तिप्रति-
रोधनमेव, विषयवासनाकलुषतया मनसः परमात्मविषयिणी जीवस्वरूप-
विषयिणी वा वृत्तिर्न धायते । अतः हे पूषन् हे आश्रितपोषक यद्वा हे
आदित्यान्तर्यामिन् "पूषन्" पदस्य परमात्मनः शरीरमात्रोपलक्षणात्
हे सर्वान्तरात्मन्निति यावत् । तत् जीवस्य मुखसदृशं मनः अपावृणु
उद्धाटय विषयवासनारूपं त्वद्वृत्तिप्रतिबन्धकमावरणं दूरीकृत्य मल-
सम्पर्करहितं कुरु । आवरणाऽपनयने प्रयोजनं दर्शयति, दृष्टये दृष्टिः
"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यत्र प्रोक्ता उपासनरूपी त्वत्साक्षात्कारस-

येत्यर्थः । दृष्टेरपि प्रयोजनं वक्ति = सत्यधर्माय धर्मः श्रेयःसाधनपरः सत्यश्चासौ धर्मः सत्यधर्मः सः च उपासनया प्रसन्नः परमात्मैव तस्मै सत्यधर्माय तं प्राप्तुमित्यर्थः, “यमेवैष वृणते तस्यैष विवृणुते तनूँ साम” इति श्रुत्या परमात्मनः प्राप्यस्यापि प्रापकत्वावगमात्-सत्यधर्मत्व स्पष्टमेव । अथ च जीवस्य सत्यस्य स्वाभाविको धर्मः अपहतपाप्मत्वादि-रूपः सोऽपि सत्यः तस्मै तं प्राप्तुमित्यर्थः । “परं ज्योतिरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यते इति श्रुत्यनुसारात् । दृष्टेरुपासनरूपायाः परमात्मप्राप्तिः स्वस्वरूपाभिनिष्पत्तिश्चेति द्वयमपि फलमिति भावः । यद्वा सत्यो जीवः तस्य धर्मः धर्मभूतज्ञानम् तद्रूपैव दृष्टिः परमात्मदर्शनं तच्च समाधिरूपम् तादृशदृष्टिसिद्ध्यर्थं मनसः आवरणमपनयेति-भावः ॥१५॥

एवं परमात्मदृष्टिप्रतिबन्धकचित्तावरणनिराकरणाय प्रार्थना—
प्रकारमुपविश्य परमकृपालुराचार्यः भगवतः कल्याणतमरूपदर्शनप्रति-
बन्धकतदीयोऽग्ररश्मिसंहरणाय दशनौपयिकं सौम्यरश्मिसंग्रहाय च
प्रार्थनामुपदिशति—

पूषन्नेकषे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूहं तेजो यत्ते
रूपककल्याणतमन्तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोहमस्मि
॥१६॥

हे पूषन् आश्रितपोषणस्वभावः यद्वा सर्वशरीरकत्वेन सर्वैः शब्दैः
परमात्मनः वाच्यत्वात् हे पूषन् एतच्छब्दवाच्येत्यर्थः । एकषे, एकः
अद्वितीयः ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा तत्सम्बुद्धौ एकषे सर्वप्रकारेण
सर्वस्मिन् काले सर्ववस्तुसाक्षात्कारसमर्थेत्यर्थः । यम, यमयति अन्तः
प्रविश्य सर्वानिति यमः तत्सम्बुद्धौ यम सर्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः । सूर्यं, सुष्ठु
ईरयति प्रेरयति स्वाश्रितानां बुद्धिं यः स सूर्यः तत्सम्बुद्धौ सूर्यस्वोपासक-
जनबुद्धियोगदायिन्नित्यर्थः । ददामि बुद्धियोगं तमिति हि भगवतैव गीतम् ।

प्राजापत्यः, प्रजानां पतिः प्रजापतिः स प्रजापति एव प्राजापत्यः
तत्सम्बुद्धौ प्राजापत्य स्वार्थे ष्यञ् । हे विष्णो विश्वस्वामिन्नित्यर्थः ।
“प्रजापतिः चरति गर्भे अन्तः” इति श्रुत्या भगवतोऽपि
प्रजापतित्वावगमात् । यद्वा प्रजापतिश्चतुर्मुखः तस्मात्पत्यानि प्राजापत्याः
तेषामन्तर्यामिन्नित्यर्थः । रश्मीन् स्वकीयदिव्यशरीरगतान् उग्रान् किरणान्
दर्शनप्रतिबन्धकान् व्यूह उपसंहर । तेजः भवदीयदिव्यदर्शनोपयुक्तं
प्रभारूप तेजः समूह एकत्रीकुह, कस्मै प्रयोजनाय उग्ररश्मीनामुपसंहरणं
सौम्यतेजसः पुञ्जीकरणञ्च प्रार्थयसे इत्याकांक्षायां प्रयोजनं वदति,
यत्ते ते तव निरतिशयानन्दरूपस्य ब्रह्मणः यत्कल्याणतमं निरतिशयला-
वण्यादिगुणोपेततया अतिशयितकल्याणं सर्वातिशायिमङ्गलावहं रूपम्
दिव्यम् शरीरम् “य एषान्तरादित्ये हिरण्यमयः पुष्पो दृश्यते” “यदा पश्यः
पश्यते रुक्मवर्णम्” “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इत्यादिषु श्रुतिषु
प्रसिद्धमित्यर्थः, तत् श्रुतिप्रसिद्धं ते तव रूपं दिव्यमङ्गलविग्रहात्मकं
पश्यामि पश्येयम् । छान्दसत्वात् लिङ्गर्थे लट् । भवदीयदिव्यरूपदर्शनो-
त्कटेच्छयैव एतत्प्रार्थये इति भावः । ननु पात्रभूतमेव जन्तुस्वकल्याणतमरूपं
दर्शयामि न सर्वमित्याशङ्क्यायाम् स्वस्य पात्रत्वं परमपुरुषमन्तर्यामितयाऽनु-
सन्धाय प्रदर्शयति-योऽसौ पुरुषः सोऽसौ अहमस्मीति । योऽसौ पुरुषः
“तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” पुष्प एव सर्वम्” इत्यादिषु
श्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वव्यापितया सोऽसौ अहमस्मि, अस्मत्त्वशब्दस्य
अस्मदर्थान्तर्यामिपरत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः पुरुषः मदन्तर्यामीत्यर्थः । अत्राह-
शब्देन परमपुरुषरूपोन्तर्यामी अनुसंहितः तेन स्वातन्त्र्यभ्रमनिवृत्तिः
सूचिता, तथा च त्वत्परतन्त्रोहम् तव कृपायोग्यतया पात्रभूत एवेति कृपा-
वत्सलेन त्वया मह्यं स्वदर्शनं दातव्यमिति प्रार्थना फलिता भवति । ननु
“सोऽसौ अहमस्मि” इत्यत्र अहं पदस्य अस्मदर्थान्तर्यामिपरत्वे सशब्दस्यैव
विशेष्यत्वात् तत्र उत्तमपुरुषप्रयोगः कथं घटेतेति न सङ्कनीयम-
अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायेन अन्तर्यामिरूपस्याधिकस्यार्थस्य
प्रवेशेऽपि अस्मच्छब्दार्थस्य लोकप्रसिद्धस्य प्रत्यगर्थरूपस्याऽक्षतेरुत्तम-

पुरुषप्रयोगस्य निराबाधत्वात् । उत्तमपुरुषविधाने “अस्मद्युत्तमः” इति सूत्रस्य प्रत्यगर्थबोधकास्मच्छब्दरूपोपदमात्रापेक्षणात् ॥१६॥

शरीरस्य भस्मान्तत्वेन मृतत्वम् आत्मनश्चामृतत्वप्रतिपादनेन प्रकृतिविविक्तं जीवात्मानं प्रेक्षणादिना व्रीह्यादीनिव विशोध्य ओंकार-बोधिते परमात्मनि समर्प्य तदनुग्रहं प्रार्थयते—

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥१७॥

वाति देवमनुष्यादियोनिषु स्वीयविद्यानुरणेन स्वकर्मानुगुणेन वा परमपुरुषसंकल्पेन गच्छति इति वायुः तत्र तत्र योनी गमनशीलः, वा गतिगन्धनयोरिति गत्यर्थोऽत्र वा घातुः । कृमिकीटादिसूक्ष्मदेहेषु अपि गन्तृत्वात् अणुपरिमाणाऽत्रजीवात्मनः दर्शिता भवति । अनिलम्, मृतमित्यत्र छान्दसं नपु संकत्वम् । पुंल्लिङ्गेन वायुशब्देन उपक्रमे ग्राम्यामपि पुंल्लिङ्गग्राम्यामेव साव्यत्वात् तथैव व्याख्यातव्यत्वात् । लीयते इति निलः तद्भिन्नः अनिलः निलयहीनः जीवात्मा हि स्वरूपतो धर्मतश्च न लीयते तादृश इत्यर्थः । “अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनु-च्छित्तिधर्मा” इति श्रुत्या जीवस्य तद्धर्ममृतज्ञानस्य लयगाहित्यबोधनात् । अथवा अनिलः पवनः सततगतिशीलतया क्वचित् व्यवस्थितो न भवति तस्मात् अनिल इत्युच्यते तद्वत् जीवोऽपि क्वचिद्देहे व्यवस्थितो न भवति कर्मभोगे सम्पन्ने ततोऽपक्रामति अतः अनिलः अनिलसदृश इत्यर्थः । अमृतः जरामरणादिस्वभावे देहे विशन्नपि स्वयं जरामरणादिशून्यः देहसम्बन्धात् तद्गतजन्मजरामरणादिकं जीवेऽप्यारोप्यते इति तु अन्यदेतत् । “अयमात्मा अपहृतपाप्मा विरजो विमृत्युः” इत्यादि-श्रुतिभिः जीवस्य मरणादिशून्यतावगमात् । ननु वायुरनिलममृतमिति-शब्दैः परमपुरुष एव प्रतिपाद्यताम्, परमात्मपरत्त्वस्यापि योगादिना तेषां सम्भवात् इति तु न शङ्कनीयम् “क्षरः प्रधानममृताक्षरं हरः” इति

श्रुती “द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च” इति स्मृतौ च क्षरशब्द-
समव्याहृतेनाक्षरशब्देन जीवस्यैव ग्रहणवत् इहापि द्वितीयपादस्थशरीरशब्द-
समभिव्याहारेण वायुरनिलममृतमिति शब्दैः जीवात्मनः एव ग्रहणस्य
उचितत्वात् “क्षरात्माना वीशते देव एकः, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः
परमात्मेत्युदाहृतः” इत्यादिवत् अत्र मंत्रे परमात्मबोधकशब्दान्तराभा-
वाच्च परमात्मविषयकत्वकल्पनस्यायोग्यत्वात् । जीवस्यामृतत्व-
मभिधाय तच्छरीरस्य मृतत्वविवेकं प्रदर्शयितुं वदति—

अथेदं भस्मान्तं शरीरम् । अथशब्दः उक्तात् जीवात् अर्थान्तरं
तदीयं शरीरमिति बोधयति । इदं दृश्यमानं प्रेमास्पदतया प्रतीयमानं
भोगसाधनीभूतं रमणीयम् शरीरम् विशरणस्वभावं वपुः कर्माधीनं वपुः
भस्मान्तं भस्म अन्तः चरमः परिणामो यस्य तादृशम्, दाहसंस्कारे सति
भस्मरूपं भवतीत्यर्थः । इदञ्च विडन्तत्वस्यापि उपलक्षकम् । “भस्मान्ता
वा विडन्ता वा” इति श्रुत्यन्तरे विडन्तताया अपि श्रवणात् । व्याघ्रादिना भ-
क्षितस्य जलादौ मकरादिना भक्षितस्य च शरीरस्य विड् रूपचरमपरिणाम-
दर्शनाच्च । एवममृतत्वमृतत्वप्रतिपादनद्वारा जीवतच्छरीरयोः विवेकः
प्रदर्शितः । इदं शब्देन च दृश्यमानशरीरस्यैव भस्मान्तत्वकथनात् अकर्म-
वश्यस्य भगवच्छरीरस्य व्यावृत्तिः कृता भवति एवं परिशोधितं प्रत्यगात्मानं
श्रुत्यन्तरे धनुष्ट्वेन रूपितप्रणवद्वारा परमात्मनि योजयति “ॐ इति ।”
प्रणवो धनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म तत्त्वक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्त-
न्मयो भवेत्” (मु. २।२।४) इत्यादि श्रुतिषु प्रणवद्वारकात्मसमर्पणस्य दर्तिशत-
त्वात् तदेवेहापि प्रतिपादितम् । यद्वा पूर्वार्धेन जीवात्मनोः विवेकमुपदर्श्य-
“ॐ” इत्यनेन परमात्मानं विविनक्ति प्रणवस्य परमात्मवाचकत्वात् “तस्य
वाचकः प्रणवः” इतियोगसूत्रानुसारात् एवं चिदचित्परमात्मतत्त्वं विविच्य
कृतु रूपं परमात्मानं स्वस्मिन्नुग्रहाय प्रार्थयते “कृतो स्मर सर्वो कृतु-
भिराराध्यतया परमपुरुष एव कृतुः अहं कृतुरहं यज्ञः” इति भगवद्वचनात्
साक्षादपि सकृतुः, उपासनवाचकस्य कृतुशब्दस्य उपास्ये परमपुरुष

उपचारादपि परमपुरुष एव कृतु तत्संबुद्धौ कृतो कृत्वाराध्य, ज्योति-
ष्ठोमादिस्वरूप, सर्वकृतुनिकरसमुपास्य इति वा अर्थः । स्मर,
त्वामुपासमानं मां स्मरणात्मकया बुद्ध्या विषयीकुरु । कृतम् त्वत्प्रीतये
मयाऽनुष्ठितं कर्मयोगाद्युपासनपर्यन्तं कर्म यत्किञ्चित् तदपि स्मर,
मत्कृतकर्मसु आनुकल्यसंकल्पं कृत्वा यदि न पर्याप्तं त्वत्प्रीतये तदा
त्वमेवादशिष्टं पूरय, केचन समर्थाः अन्तकालेऽपि त्वां स्मरन्ति योगेन
स्वहृदये त्वां धारयितुं कृताभ्यासाः, अहन्तु तत्राऽसमर्थः अतः त्वमेव
मदीयं त्वत्प्रीतनात्मकं कर्मजातं स्मर, इति ब्रह्मसुग्रहं एतेन प्रार्थ-
यते । द्विरुक्तिरादरातिशयद्योतनार्था ॥१७॥

एवं प्रकृतिविविक्तप्रत्यगात्मानं परमात्मानं चानुसन्धाय चर-
ममन्त्रेण एनैर्निवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्तये गतिविशेषेण नयनप्रार्थनां
शरणगतः विधत्ते ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम ॥१८॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदत्ते ।

पूर्णस्यपूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

इति ईशावास्योपनिषद् समाप्तम् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अग्ने अग्ने नयतीति अग्निः तत्सम्बुद्धिः अग्रनयनादिगुणगणोपेत,
भक्तानामूर्ध्वगतिप्रापकेत्यर्थः । अस्मान्त्वच्छरणं प्रपन्नान् इतर—
गतिविहीनान् सुपथा शोभनेन पथा अचिरादिमार्गेण नय प्रापय स्वधाम
देशविशेषरूपम् । अचिरादिः मार्गः भगवदुपासनावतां कृते प्रसिद्धः ।
किमर्थयित्याशंकायामाह-रात्रे राः धनम् तच्च भगवत्प्रपन्नानां भगवानेव

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दाचार्यकृतानन्दभाष्यभूषिता

ईशावास्योपनिषत् समाप्तम् ।

સમગ્રી તિર્ત દાને જ્ઞા: પરબદ્ધ સનાતન:।
જયતા ડજા નક્કી નાયો વેલેચો મદ્યમતિ:॥

३-श्रीरामानन्दग्रन्थमालायास्तृतीयं पुष्पम् ।

भगवच्छ्रीरामानन्दाचार्यप्रणीतानन्दभाष्योपेता

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डकमाण्डूक्य-
तैत्तिरीयैतरेयोपनिषदः

सुश्रीतिर्ब्रह्मदेवाः परब्रह्म जगत्तनः
ज्ञायाऽज्ञानकीर्त्याये वेदवेद्योऽद्यापिः



सुश्रीतिर्ब्रह्मदेवाः

संशोधक :- पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्य
वेदान्तपीठाचार्य (अहमदाबाद)

गुरुपूर्णिमा
सन् १९६९ ई.

श्रीरामानन्दाब्द ६७०
सर्वेऽधिकाराः स्वाम्यस्तीकृताः

मूल्य
६/००

प्रकाशक :- श्रीरामानन्दवेदान्तप्रचारकसमिति अहमदाबाद

प्रथमावृत्ति-१००० प्रति

मूल्य-६/००

प्राप्तिस्थान-१-श्रीरामानन्दवेदान्तप्रचारकसमितिकार्यालय
अहमदाबाद

१-श्रीमोतीलाल बनारसीदास
चौक-वाराणसी

समस्तमूर्तिमहोदयः परब्रह्म (नानात्मः)
जयतां ज्ञानमी नमो वेदवेद्यो महामतिः॥

ankurnagpal 108@gmail.com

मुद्रक :- वेद्यराज स्वामी श्रीत्रिभुवनदासजी शास्त्री
श्रीरामानन्दप्रिन्टिंगप्रेस
कांकरियारोड-अहमदाबाद-२२

पण्डितसम्राट्स्वामिश्रीवैष्णवाचार्यप्रणीतं

श्रीरामानन्दपञ्चकम्

सन्मुक्तेः पथदर्शकं कुमतिहृत्प्रस्थानभाष्यैस्त्रिभिः

काषायाम्बरधारिणं वरतमैर्दण्डैस्त्रिभिर्मण्डितम् ।

योगीन्द्रैर्वसुधाधिपैश्च विबुधैः संसेवितं मुक्तिदं

रामानन्दजगद्गुरुं हितकरं वन्दे यतीनां पतिम् ॥१॥

श्रीमद्भक्तिमहापयोनिधिसुधासिद्धौषधिस्वादकं

श्रीसीतारघुनाथभक्तिवरदं तापत्रयोन्मूलकम् ।

वेदानामथ वञ्चनाभयहरं वेदानुसन्धायकं

रामानन्दजगद्गुरुं हितकरं वन्दे यतीनां पतिम् ॥२॥

श्रीतस्मार्त्तवचःसमन्वितविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तदं

पन्थानं परिपन्थिनां श्रुतिधिया रुद्ध्वा महानन्ददम् ।

संसारव्यसनापसारणमहायागे सदा दीक्षितं

रामानन्दजगद्गुरुं हितकरं वन्दे यतीनां पतिम् ॥३॥

वादे वैदिकवादिनं विजयिनं वादीभपञ्चाननं

सिद्धेन्द्रैः परिपूजितं सुखकरं सिद्धिप्रदं सात्त्विकम् ।

रामोपासनदायकं मुनिवरं रामावतारं विभुं

रामानन्दजगद्गुरुं हितकरं वन्दे यतीनां पतिम् ॥४॥

श्रीमद्वैष्णवधर्मवारिजरविं वैराग्यपाथोनिधिं

श्रीरामायणतत्त्वविष्णुतिनुतश्रीराममन्त्रप्रदम् ।

धर्माचार्यशिरोमणिं गुणानिधिं भक्तिप्रियं धार्मिकं

रामानन्दजगद्गुरुं हितकरं वन्दे यतीनां पतिम् ॥५॥

वैष्णवभाष्यकारश्रीवैष्णवाचार्यनिर्मितम् ।

पञ्चकं भवतादेतत् सर्वकल्याणकारकम् ॥